

23.51x34.04	1/5	עמוד 20	המוסף - מעריב	21/01/2022	80325676-7
בנימין זאב הרצל - בהקשר לציונו - 80790					

20 אות וגבורה // סיפורה של "בריגדת
הנייר", שהצילה כתבי יד בשואה
| **מרדכי חיימוביץ**

// **מרדכי חיימוביץ**

עם הספר

הם הבריחו כתבי יד יהודיים והטמינו את יומנו של הרצל, הפנקס של הגר"א וספרים אחרים בעלי ערך היסטורי ותרבותי מאחורי קירות ומתחת לרצפות כדי להציל אותם מהשמדה. לרגל יום השואה הבינלאומי שיחול בשבוע הבא ועם העלאתם לרשת של חלק מהחומרים ששרדו, מרדכי חיימוביץ מביא את הסיפור הלא ייאמן על המשורר אברהם סוצקבר וחבריו, "בריגדת הנייר" מגטו וילנה, שלא ידעו איך יעברו את היום אך נדרשו לדאוג איך רש"י יעבור את המלחמה

מלא השראה ועדיין לא סופר", אומרת המחברת, נכרת המשורר אברהם סוצקבר, שותפו של שמרקה למחתרת.

"שמרקה קצ'רגינסקי ואברהם סוצקבר היו דבר והיפוכו", מנתח פישמן בספרו. סוצקבר, שגדל בסיי ביר, סיפק שורות של פליאה ותום כמו: "אני ילד של אור, אני עצמי הוא החיים ועקבות שועל כסוף בשלג הם זיכ" רוני". שמרקה, משורר אף הוא, רחה את הפיוט. "אברשה, אלה זמנים של פלדה, לא של ברזל", נוף וסירב בתחילה לקבלו ל"צעירי וילנה", נבחרת הכותבים היהודים. גם בחזותם היו דבר והיפוכו. אברשה היה איש יפה עם שיער גלי ועיניים של יוסף בעל החלומות. שמרקה היה נמוך ופזול. אברשה היה בנו של סוחר מהמעמד הבינוני. שמר" קה היה בנו של סבל. אברשה שלט בשירה הפולנית, הלך שכי אחרי האסתטיקה וגרס שליפיון של המילים יש כוח מרפא. שמרקה התחנך ביידיש וחש שהוא חב לספרים את חייו. הם שחילצו אותו מכיוגרפיה של פשע ויאוש. אבל מרגע שאברשה התקבל ל"צעירי וילנה" היו שניהם

באותה שעת שקיעה שבה עמד עטוף כיסויי תורה, שמרקה היה מוטרד ולא רק בגלל הבדיקה הקרבה בשער. לפני שעמד לשוב לגטו נתפס עם עוד כמה קוראי שירים בזמן העבודה. "גנבים שכמותכם, אם אראה זאת שוב, ההשלכות יהיו חמורות", התפוצץ עליהם הקצין הגרמני, סוחר בקר בעברו. רחלה, חברתו של שמרקה לבריגדה, חששה שזה אות לבאות. שאולי כדאי להיזהר. "האם גם היום תיקח איתך חומר?", שאלה מוראגת, אבל הוא השיב: "האוצרות האלה למען העתיד". העתיד קרה לפני שבועיים. לאחר שבע שנות עבודה ובעלות של 7 מיליון דולר, ייווא, המכון הגדול למח" קר יהודי בניו יורק, איחד את אוספיו עם אלה שנות-רו בוילנה והעלה אותם לרשת (ראו מסגרת). באוסף הדיגיטלי המאוחד ע"ש אדוארד בלנק יש ניצולי שואה שחבים את חייהם לשמרקה ולחבריו. מהפנינים שבה-בורה: יומנו של הרצל כאיש צעיר ובכתב ידו, והפנקס של הגר"א - הגאון מוילנה. האיחוד ההיסטורי ברשת מצטלב במקרה עם מחזה שכותבת הדס קלדרון, שח-קנית תיאטרון בית לסיין. "הסיפור של 'בריגדת הנייר'

"שמרקה" בשער הגטו. תחת בגדיו, מלו-פך כמחוך על בטנו, כיסוי רקום של ספר תורה. לתוכו הגניב ארבעה ספרי קודש נדירים. את אזור חלציו חיתל בעור כיסוי תורה. קטן יותר. אם ייתפס עם המטען שהוא מנסה להבריח ולהחביא בגטו וילנה, יגמור עם כדור בעורף. אם יחמול קצין האס"א, 25 הצלפות מגלב ילוי-שו את גבו לעיסה מדממת. בעומרו בתור לבריגדה, חץ מאשפת האירוניה פילח את מוחו. הוא, שמרקה (שמי-ריהו) קצ'רגינסקי, קומוניסט בוער ואתאיסט גמור, מוכן לשלם בחייו כדי להציל ספרי תפילה יהודיים. שמרקה הוא עובד כפייה ב"אשוויץ של התרבות היהודית", כהגדרת דוד פישמן בספרו המאלף "The Book Smugglers" (ראה אור בעברית בשם "מחתרת הנייר". מאנגלית: סיון בסקיץ). בגטו מכנים אותו ואת חבריו "בריגדת הנייר". חיים ומוות רוחניים ביריהם. הם שבחרים אילו ספרים, כתבי יד ודברי אומנות יהודיים יישלחו ל"מכון לחקר הבעיה היהודית" בפרנקפורט ואילו יפגשו מגרסות ומשרפות. באשוויץ של התרבות היהודית על יהודים נגזר לעשות את הסלקציה.

25.37x26.51	2/5	עמוד 21	המוסף - מעריב	21/01/2022	80325677-8
בנימין זאב הרצל - בהקשר לציונו - 80790					

"בחו ידיי שלחתי כמה אלפים להשמדה, זה בית קברות לספרים, קבר המונים, בית קברות למלחמת גוג ומגוג." אסירים יהודים ממיינים ספרים ומסמכים בבנייני ייווא, וילנה, 1942

אל "40 הימים של מוסא דאג", ספרו של פרנץ וורפל על מאבקם הנואש של הנצורים במוסא דאג (הר משה). ובינתיים העבודה לא זזה וה"הבראיסט", כפי שכונה קרוק את ד"ר פוהל, היה מודאג. עד כה הצליח לשגר לפרנקפורט רק כמה ארגזי ניירת. וילנה, למגינת לבו, הייתה רחוקה ביהדות. יותר מדי תלמוד ביותר מדי מקומות. אם יתעקש להשתלט רק בעזרת אנשי ERR על מאות אלפי ספרים, יזדקק לעשר שנים לפחות. הוא צריך עזרה באיתור, במיון, בהערכה של מי שמכירים את הכתובים על בוריים. ליהודים שגייס סיפר שבא בעצם להציל את היקר להם. בגרמניה, רחוק מהחזית, יהיו הספרים מוגנים. "איני יודע אם קלמנוביץ' (ולג קלמנוביץ' ביץ', ד"ר לפילולוגיה שמת - מ"ח) ואנוכי קברנים או מושיעים", כתב קרוק ביומנו.

מה שברור הוא שלא ברור מה יעלה בסופו של דבר בגורל הספרים ויש להסתיר את הנדירים. מאחורי גבם של הגרמנים התחיל להחביא אותם במעיים של הגטו. כשב-3.3.1942 חגגו בגטו לראשונה את פורים, שלף קרוק מהסליק שלו את מגילת אסתר. פעם

הוא הורה לראשי ייווא להסגיר לידיו את כל החומרים ולהכין רשימת מלאי. "לא תאמינו איזו יידיש יש לגרמני הזה, והוא קורא היטב עברית ובקיא אפילו בתלמוד", התפעל אחד הספרנים.

"לילה ראשון בגטו כמו לילה ראשון בקבר", כתב סר צקבר כאשר 40 אלף איש נדחסו לשטח שבו גרו 6,000. כשלדשותו 70 סנטימטרים מוחה, הקפיד לחבר שיר בכל יום. הגרמנים, למרבה המזל, כללו את ספריית סטראשון בתחומי הגטו, ולספרן הרמן קרוק ציפתה הפתעה. הוא האמין שיעסוק רק בתחזוקת הספרים, אך אסירי הגטו הסתערו על המדפים. "נס הקריאה", מגדיר דוד פישמן את התופעה.

הם קראו כדי להרחיק את הכאב, כדי לחמוק ממצאיאות מסויטת, כדי להתעופף מעבר לחומה, כדי לשוב אל העור. גם כשהצמרות ביער פונאר האדימו מדם הנרצחים, שיחרו בגטו לקלאסיקה עולמית. בעיקר דברים פשוטים. יותר "חלף עם הרוח" של מרגרט מיטשל, פחות פלובר, ודוסטויבסקי בכלל לא. מי שרצה להתחבר לסער הלך אל "מלחמה ושלו" או אל "במערב אין כל חדש", ובעיקר

לחברים הכי טובים. כאלה יישארו עד אחרית ימיהם. וילנה של נעוריהם הוכיחה מדי בוקר שזכתה בדיון להיקרא ירושלים דליטא. בספרייה ברחוב סטראשון שכנו חמישה ספרים מראשית ימי הדפוס ופרסומים מוונציה, שהייתה המרכז הראשון להדפסה בעברית. תחת הגג של ייווא נחו 40 אלף ספרים ו-70 אלף פריטי ארכיון. בהם מחקרים בספרות, בהיסטוריה, בפולקלור ובכלכלה. אבל אזעקות 22 ביוני 1941 בישרו את ראשית ההתנקשות בחיים של מאגרי הדעת האלה. היטלר, שפלש לברית המועצות, רצה את היודאיקה בתור "צלחת פטרי", שעליה ינביט את חיידקי מדיניות ההשמדה שלו. כאן ימצא את הביסוס המעברתי, את ה"הוכחות" לג'נוסייד שזמם. על שוד הרוח ועיוותה הופקד ה"ERR, מטה מבצע רוזנברג (על שם האידיאולוג הנאצי אלפרד רוזנברג - מ"ח). אחד מראשי המנגנון היה ד"ר יוהנס פוהל, קתולי קנאי שעשה שנתיים בירושלים. בעיר הכיר את אשתו הגרמנייה, למד תנ"ך ועברית במכון המזרחי של הכנסייה ושמע הרצאות באוניברסיטה העברית. לוילנה הגיע שבוע אחרי הוורמאכט, והתחיל לעבור.

23.61x31.84	3/5	עמוד 22	מַעְרִיב - הַמּוֹסֵף	21/01/2022	80325678-9
בנימין זאב הרצל - בהקשר לציונו - 80790					

היורש של הבריגדה. אנטנס אולפיס, שהציל את הכתבים היהודיים מפני השלטון הסובייטי

"מעולם לא שמעתי מסבא סיפורי זוועות". הדס קלדרון

גם כמברוח ספרים גילה יצירתיות מרשימה. סוצקבר, 1944

רחלה קרינסקי היססה כשקרוק הציע לה לראשונה להצטרף לעבודה. ממש לא ידעה אם תעמוד בביוזי הספרים. אבל קרוק לא ויתר והיא השתכנעה. כל יום בתשע צעדה בשלשות עם עמיתיה מהגטו לבית ייזוא, שהיה מחוצה לו. בדרך ראתה את הכתובת עם שמה מתנוססת עדיין על שער ביתה. הבוקר עבר עליה בשי-ממון כי ההתרגשות נשמרה לצהריים, כשהגרמנים יצאו להפסקה ממושכת. אז שלפה ספר שהטמינה באחת הע-רימות ושקעה בקריאה. "מי יודע, חשבנו אז לעצמנו, אולי זה הספר האחרון שאנחנו קוראים? והספרים - כמונו - היו אף הם בסכנת מוות. עבור רבים מהם היינו הקוראים האחרונים שלהם". לעתים הייתה מגיעה אליה ויקה המטפלת לביקור חטוף - עשר דקות, לא יותר - עם בתה. שרה הק-טנה, עכשיו אירנה, הייתה מצביעה על רחלה ואומרת למטפלת הפולנייה: "אמא, הרודה שגרה כאן נחמדה, אני לא מפחדת ממנה".

בייווא של שעות הצהריים ביקרה גם חסידת אומות העולם אונה שימייטה. "אמא", כפי שכונתה בגטו, הייתה המלאך השומר של עשרות אסירים, בהם יל-דים. אבל שימייטה הצילה גם כתבים של שמרקה, סו-צקבר ואחרים. את שללם הסתירה תחת רצפת דירתה ובאונברסיטה. היא נתפסה, עונתה במרתפי הגסטאפו אך לא שחררה מילה. אונה שימייטה נשלחה לדכאו, שו-חררה בידי האמריקאים ועד מותה גרה בצרפת. כשהתמשכה הפסקת הצהריים, רחלה והאחרים התק-צבו באחד החדרים לשמוע שירים מפי סוצקבר. אחריו שמרקה היה עולה על שולחן וכשכולם מהדקים מעגל סביבו הפנט במעשיות, הקסים בשירים וקרע בכדיחות. כמו בימי הנועם בוויילנה, גם במלחמה שמרקה קצ'דינסקי היה מסמר המסיבה. באותן שעות צהריים, כשהטירוף יצא לפסק זמן, פרחה אהבתם של שמרקה ורחלה. שניהם חוו התאלמנות. יוסף שלה וברברה שלו נרצחו ביער פונאר אך לא רק הבדידות חיברה ביניהם. היא נשבתה בחום שלו, בהומור, באופטימיות ובחוכמת הרחוב. הוא התרגש מההשלמה שבה קיבלה את תוגת חייה, מאהבתה הסוחפת לשירתו, מכך שהייתה מוסמ-כת אוניברסיטת וילנה, לעומתו - אפילו לא בוגר תי-כון. אלוהים יודע איך שמרו בצפיפות הגטו על סיפור אהבה לגמרי פרטי, אך הרומן שלהם היה ידוע רק לחב-רים קרובים. מעולם לא היו זוג, מעולם לא חלקו אותה מיטה. לאחר המלחמה שמרקה הציע נישואים לרחלה. היא נפעמה אך השיבה ב"לא" מתייסר.

אהבת רחלה לשמרקה נסכה השראה בסוצקבר. באחת מאותן הפסקות צהריים כתב את "הילד הבודד". שיר על ילדה שענק איום חטף את אביה וניתק אותה מאמה. בבוא היום, לאחר מסעות ללא יעד ולילות ללא שינה, מצאה את הבת ושרה לה שיר ערש:

"באחד הימים כשתהיי לאם ספרי לבתך על הייסורים שגרמו להוריך האויבים

זכרי עכרך וספרי אותו למי שיבואו בעקבותייך."

איך תעבור את היום, נדרשה לדאוג איך רש"י יעבור את המלחמה. קלמנוביץ' טען שבדבר אחר ד"ר פוהל צודק: לאוצרות יש סיכוי טוב יותר לשרוד במכון גרמני מאשר בוויילנה מוכת האש. בסופו של דבר בעלות הב-רית ינצחו והיצירות יוחזרו לבעליהן. כשגילה, למשל, את "ספר רפואס" - ספרון תרופות מהמאה ה-17 - מסר אותו לפוהל, וזה הניח אותו בערימה לפרנקפורט. מה שהרתיח את סוצק-בר, שמרקה ואחרים שתמכו בהסתרה. כשהסדק איים להפוך לקרע, הגרמנים - מבלי דעת - פייסו את המחנות. ברלין, 27.4.1942. על פי תזכיר מיוחד יש להשמיד "ספרים עורפים". המשימה תתחלק לשניים: איסוף החו-מר והשמדת החומר, כי "יש לדאוג שכלי נשק רוחניים שאינם ראויים לאיסוף לא יישארו בידי אויבינו הפי-לוסופיים". ברוח הדברים האלה ד"ר פוהל העמיד מכסה: לא יותר מ-30% יישלחו לגרמניה, השאר - 70% או יותר - יוכחדו. הסכמים נסגרו עם המגרות. 19 מארק לטונה של makulatur, פסולת הנייר.

"בריגדת הנייר", "די פאפיר בריגאדע", קראו להם בלעג שוטרי הגטו. אחרים - בהתנשאות שמזכירה את ה"חילי שוקולד" בימינו - הרביקו להם "די פאפירנע בריגאדע", הבריגדה מנייר. יחסית לאימי הזמן, בית ייזוא היה מקום עבודה נוח. הבוסים הנאצים הדידו מהם את שוטים ולרוב דיברו בנחת, "ג'נטלמנים מעודנים", כתב שמרקה בסרקוס. היה חשמל, היה חימום, והם זכו לארוז-חה ביום: תה, לחם, ביצה או תפוח אדמה. ועדיין. מצו-קתם הייתה שקטה אך בלתי נסבלת. כרסמה את לבם. כולם היו אוהבי קריאה וחשו אחריות אישית לכך שנאנסו לשלוח אלפי ספרים למשרפות. הם עבדו וכו. "מיינית ספרים כל השבוע", נאנק זליג קלמנוביץ' ביומנו, "במו ידיי שלחתי כמה אלפים להשמדה, זה בית קברות לספ-רים, קבר המונים, בית קברות למלחמת גוג ומגוג".

תפס אחד שניסה להשמיד הגדה מאוירת מהמאה ה-18. "באחד הציורים", כך הסביר, "ראיתי את שוטרי פרעה מצליפים ביהודים ולא רציתי לתת רעיונות לגרמנים". ד"ר פוהל לא רצה חובכנים מהסוג הזה. הוא ביקש להאיץ, לייעל ולהכניס "אורדנונג" לביוה. את בניין ייזוא על 20 חדריו הסב למטה של ה-ERR. בירושלים למד לזהות את הקלאסיקות היהודיות והורה לערום בערימות את התנ"ך בעברית, המשנה, התלמוד ושולחן ערוך. לערימה נפרדת הושלכו טולסטוי, גוגול, גורקי וענקים רוסים אחרים. על קרוק ציווה להגדיל את יחידת הממיינים ל-40. לא רק סבלים, גם אינטלקטואלים הוא רוצה. הראשונים שסופחו היו אברהם סוצקבר ושמרקה קצ'דינסקי, שחזר לגטו לאחר שלא הצליח להסתתר מחוצה לו. עם שובו התלהטה חברותו עם סוצקבר והם היו לאחים בנפש. איתו ועם עוד כמה אינטלקטואלים חלקו פרדקה ואברהם סוצקבר את דירתם הלחוצה בגטו. ליחידתו צירף קרוק גם את רחלה קרינסקי, מורה להיסטוריה בגימנסיה היהודית. רחלה הייתה גברת צח-קנית, חומת עיניים, שהייתה תמיד אפופת צעירים. אבל היא בחרה דווקא בגבר נשוי. לאחר אהבה חשאית שאר-כה שנתיים, התחתנה עם יוסף קרינסקי שעזב את אשתו ועורר סערה בביצה הווילנאית. בתם שרה נולדה כחוד-שיים לאחר פרוץ המלחמה. עם הכיבוש הגרמני התרסקו חייה המרופדים של רחלה. יוסף שלה נורה ביער פונאר והיא גורשה מביתה הנאה. כשהתינוקת שלה בזרועו-תיה עברה בין הבתים עד שמצאה מחסה אצל קרובים. כשגורשה איתם לגטו, השאירה את הפעוטה עם המטפ-לת בצד הארי. הפולנייה ויקה רודזייביץ' התגלתה בכל אצילות נפשה. היא עברה עם הקטנה לקצה העיר, לשכ-נים סיפרה שזאת בתה ושמה אירנה. רחלה מצאה נחמה אצל סוצקבר ושמרקה, שאת שירתו העריצה.

"יחידת עובדי הכפייה המורחבת התגב-שה", כתב פישמן, "השאלה הייתה אם ישתפו פעולה עם מזימת הגרמנים או יצילו את תרבותם המאויתמת". זאת הייתה סצינה הרת גורל. חברות שלדים שלא ידעה

"לילה ראשון בגטו כמו לילה ראשון בקבר", כתב סוצקבר כאשר 40 אלף איש נדחסו לשטח שבו גרו 6,000. כשארשותו 70 סנטימטרים מחיה, הקפיד לחבר שיר בכל יום. הגרמנים, למרבה המזל, כללו את ספריית סטראשון בתחומי הגטו, ולספרן הרמן קרוק ציפתה הפתעה

הם קראו כדי להדחיק את הכאב, כדי לחמוק ממצואות מסויטת, כדי להתעופף מעבר לחומה, כדי לשוב אל העולם. גם כשהצמרות ביער פונאר האדימו מדם הנרצחים, שיחרו בגטו לקלאסיקה עולמית. בעיקר דברים פשוטים. יותר "חלף עם הרוח" של מרגרט מיטשל, פחות פלובר

24.02x31.43	4/5	עמוד 23	המוסף	21/01/2022	80325679-0
בנימין זאב הרצל - בהקשר לציונו - 80790					

עבדו ובכו. חברי "בריגדת הנייר"

לעם, להיות לו לעולם" (תרגום מיידיש: בני מר).

שבעה חודשים

לאחר שחיבר את "זרעי חיטה", אקציית גברים התרגשה על הגטו, והמשורר החליט לכתוב רוח. הוא הגיע עד לגשר הירוק ולזוועתו מצא מולו חייל גרמני. ואין נתיב מילוט, ויש רק אקציה מימין ואקציה משמאל. "עשיתי לו 'שוק' פסיכולוגי", סיפר לנכדתו. "הזדקפתי, הבטתי לעיניו ואמרת: 'טוב שאתה פה, איפה לא אפגוש גרמנים?'". החייל הצביע: "לשם", והוא דפק על דלת, אישה יחפה עם שיער כסוף עד המותניים, "שנראתה כמו אליהו הנביא פתחה לי והחביאה אותי במרתף עם תפוחי האדמה". אחר כך שב לגטו ולקח איתו את פרדקה שלו.

סוצקבר וחבריו התחברו לפרטיזנים ביער גארוץ'. אותם חיילי נייר מלוגלגים סחבו איתם עופרת שהתייכו מלוחות ההדפסה של התלמוד והשתמשו בה לייצור תחמושת. את פיצוץ מסילת הברזל שהביאה לחיסול 200 גרמנים, חייבים הפרטיזנים למדריך לבניית פצצות שהבריו אנשי הספר. סוצקבר הגניב איתו גם את שיריו וכמה התגלגלו לקרמלין. מוסקבה נחשפה לראשונה לעדות מהדהדת על הזוועות בשטחים הכבושים. סטלין החליט שהוא חייב להביא אליו את המשורר האלמוני. מטוס מטעמו יצא ליערות, בדרך אליו פרדקה וסוצקבר חייבים לחצות שדה מוקשים. תחת כל פסיעה קבור המות, אך המשורר מתקדם בצעד בוטח. כשאשתו מאחור, הוא פוסע לקצב משקלי שירתו. אמפיברך לשמאל, ימב לימין.

כשהמטוס נוגע באגם הקרח שעליו עמד לנחות, הגרמנים מרסקים אותו באש מהגיהנום. מהשברים בונים הפי-רטיזנים מזוודה והמשורר מצופף בה את שיריו. וסטלין לא מוותר. כעבור שבועיים שולח מטוס אחר עם מושב לנוסע אחד בלבד. פרדקה מתיישבת על ברכי בעלה, הם מתרוממים כשכדור גרמני מפלח את ה"קולפאק", כובע הפרווה של סוצקבר. "בידו אקדח, בראשו שיר ובלבו טולסטוי", יכתוב אליה אהרנבורג על אותה המראה.

עם שחרור וילנה מהנאצים וכיבושה בידי הסובייטים חזרו אנשי הבריגדה אל מטמוניהם. "מדי יום שקים של אוצרות מועברים מהבונקר ברחוב

עדיין ריחפה השאלה: האם הבניין ישרוד את המלחמה? ומה יקרה אם הגרמנים יקבלו מידע ויפשטו על המח-בוא? הוחלט לפזר את המטען הרוחני. לפני הכל הפרידו בין שני הפריטים החשובים ביותר: יומנו של הרצל וספרו של הגאון מווילנה. גם השאר שוכנו מאחורי קיר רות, תחת רצפות, ובבונקר תת-קרקעי מאוורר שהתקין מהנדס לאמו הנכה. עשר דירות מקלט בסך הכל שאת כתובתן של שבע זכר סוצקבר.

אבל פרטיזני התרבות היו מוטרדים. הם הצילו מעט מדי ויש צורך יוקד במרחבי מסתור נוספים. סוצקבר החליט שיקים מחבוא ביווא עצמו. כך גם תיחסך הברי-קה בשער הגטו. הוא בדק את מבוכי הבניין וגילה עליית גג נידחת. ההעברה אליה תוכננה לאותה שעת צהריים יקרה. אבל התעוררה בעיה: איך יסוחו את דעת השומר הפולני שהגרמנים נוהגים להשאיר כשהם בהפסקה? גם לזה נמצא פתרון: שני דוקטורים מעובדי הכפייה יש-לימו לפולני שיעורים במתמטיקה ובלטינית שנקטעו בגלל המלחמה. כשהשומר צלל לכתבי טקסטוס, מגדולי ההיסטוריונים בעת העתיקה, והגנבו לעליית הגג כתביו של רב חיים מבריסק.

למה האנשים האלה הסתכנו בראשם למען ספרים וניירות? "באותם ימים לא האמנתי שהראש שלי שייך לי", מספרת רחלה אצל פישמן, "חשבנו שאנחנו יכולים לעשות משהו למען העתיד". סוצקבר האמין שהשירה מניעה את חייו. כל עוד יכתוב אותה, יתחכך בה, יציל אותה - היא תציל אותו. את אמונתו בקדושת עבודתה של הבריגדה ביטא ב"זרעי חיטה" שחיבר במרץ 1943. את עצמו ראה מתרוצץ ברחובות הגטו כש"המילה היהודית" בזרועותיו. הוא מלטף אותה כאילו הייתה ילדו. קרעי הקלף קוראים אליו: "החבא אותנו במבוך שלך". הוא הטמין את החומרים באדמה כשהייאוש אוזח בו. אבל התנחם כשזכר את אחד הפרעונים שבנה לעצמו פירמידה והורה להניח זרעי חיטה בארון קבורתו. כעבור 9,000 שנה נפתח הארון, הזרעים התגלו, נשתלו באדמה והצמיחו גבעולים לתפארת. יום יבוא וגם הזרעים ששתל באדמת וילנה יישאו פרי:

"וכמו אותם זרעי עבר ששיר עורר שוב את כולם תהיינה המילים לכר תחזורנה מילותינו כבר

בשובם אחר הצהריים לשער הגטו הצטרפו לוחמי הנייר לתור החלזוני של יהודים ששבו מעבודות כפייה אחרות. נוראים במיוחד היו הימים שבהם לחישה אימים הייתה מזדחלת מראש התור לזנבו: "אוברשפייהרר ברוננו קייטל בשער". קייטל "היפה" היה מוזיקאי בחסד ולהטוטן קר מזג בקרקס המוות. אהב לטייל ברחובות הגטו, להציע למי שלא יהיה סיגריה, לשאול אם הוא רוצה אש וכששמע את ה"כן", שלף אקדח וניקב את עורפו. כשהוא ממתין לעבור, עטוף אותם כיווי תורה שהוזכרו בראשית סיפורנו, הפצירו העומדים בשמרקה שישליך את מטענו בעוד מועד. לא צחוק, קייטל בשער. שמרקה סירב. אפילו ישליך את הכיסויים יידעו הגרמנים מי הביא אותם וינקמו באנשי הבריגדה כולה. כצועד אל הגדרום התק-דם לאטו ואז, ממש לפני שעמדו לערכב הבל פה בהבל פה, נטש "היפה" את עמדתו. שמרקה עבר בנחת, ולימים יאמר: "היהודים הסתכלו עלינו כעל משוגעים. הם הבריוח בבגדים תפוחי אדמה ואנחנו ספרים".

גם כמבריה ספרים גילה אברהם סוצקבר יצירתיות מר-שימה. "פעם, כשסבא שלי הגיע לשער, עפו ממנו ניירות", סיפרה לי נכדתו הדס קלדרון, "אבל לבודק אמר שאלה סתם ניירות, הוא מתכוון להדליק אותם כדי להתחמם". בסתם-ניירות היו מכתבים של שלום עליכם וביאליק.

הוא הרבה לדבר איתך על הימים ההם? "מעולם לא שמעתי מסבא סיפורי זוועות. לא על תי-נוקו שהורעל, לא על אמו שנרצחה. תמיד סיפר רק סי-פורי גבורה".

פעם נחת ביווא תת-מקלע שהיה צריך להיסמר למח-תרת היהודית בגטו. כשהתחילו לפרק אותו, בדיוק הגי-עו הגרמנים לביקורת. סוצקבר התעשת מיד והניח את הכלי מאחורי שלושה ציורים של שאגאל שנשארו שם מתערוכה. אבל הגרמנים, חובבי אומנות כולם, התחילו לבדוק את הציורים, "ואז סבא התחיל לזעוק משפטים לא ברורים, והאורחים נבהלו: 'בית משוגעים כאן, בואו נסתלק'".

הסצינה הזאת ודאי מופיעה במחזה שלך. "אבל בהצגה מצאתי חיבור לימי הקורונה האלה. היהודים משתעלים והגרמנים שפחדו ממחלות נמל-טים".

לאחר שחצו את שער הגטו, הועברו האוצרות למסותור ספרייתו של קרוק. הספרן קטלג אותם בקפדנות אבל

23.61x32.45	5/5	עמוד 24	המוסף	21/01/2022	80325680-2
בנימין זאב הרצל - בהקשר לצינון - 80790					

"כמו לגלות עצמות של דינוזאור"

מנהל יווא, ג'ונתן ברנט, מספר על הרגע שבו הליטאים אפשרו לאנשיו להיחשף לחומרים שהציל אנטנס אולפס

לאחר נפילת ברית המועצות וגילוי החומר שאנטנס אולפס הציל, פתחה יווא במגעים עם ליטא על העברתו לניו יורק. "טענו שהחומר היה בבעלות יווא בוילנה, אבל השיחות לא הלכו לשום מקום", אומר לי מנהל יווא, ג'ונתן ברנט, בשיחה מניו יורק. הליטאים טענו שהמסמכים שלהם. לא רק שלא גנבו אותם, אלא הצילו אותם. לאחר שבדק בוילנה ב-2010 את החומר, הציע לליטאים: "במקום להתכתש מאה שנה על הבעלות, נשמר את הנמצא, ואת בתי המשפט נשאיר לנכדינו". זאת, כך טען, יש לעשות באמצעות איחוד דיגיטלי של שני החלקים - מוילנה ומניו יורק. בוילנה היו מודעים לכך שהחומרים אינם נגישים, שמצבם מתדרדר, ואהבו מאוד את הרעיון. הליטאים שיתפו פעולה, וארכיבאים מתאימים הכשירו את החומר למחשב. "זה היה כמו לגלות עצמות של דינוזאור. אתה צריך לחבר שברים עד שתקבל שלד", מתאר ברנט. "החוקרים עבדו עם מסמכים שחלק אחד שלהם היה בוילנה והאחר בניו יורק".

האם האיחוד והמחשוב יכולים לסייע במאבק באנטישמיות?

"אני מקווה שהמטען הזה יביא להבנה עמוקה יותר של מצב היהודים בליטא, שייתן מושג על חיי היומיום שלהם, שיקל על מי שניזונו מסטריאוטיפים כמו 'כנר על הגג' מצד אחד וידע כללי על השואה מצד אחר, שיעזור למלחמה באי-סובלנות, שאנשים יבינו שהפגיעה ביהודים הייתה פגיעה בתרבות, בציוויליזציה".

אתה מרגיש שבארצות הברית גברה האנטישמיות?

"בהחלט. כמו באירופה. הלאומנות הלבנה הייתה תמיד התאום הסיאמי של האנטישמיות. עם עלייתה קיבלה האנטישמיות כרטיס חופשי להשתתף בממשל שלנו בדרך שהייתה אסורה לפני כן".

איך זה עובד?

"יש חברים בבית הנבחרים ובסנאט שטוענים שג'ורג' סורוס אשם בגניבת הבחירות, יש תחייה לפרוטוקולים של זקני ציון, לטענה שהיהודים שולטים בתקשורת ורוצים להשתלט על העולם".

הטענות האלה לא חדשות.

"תמיד היו אבל לא היה נשיא (הכוונה לטראמפ - מ"ח) שהרשה שרעיונות כאלה יקבלו פומבי, שיהיו חלק מהממשל".

בליטא יש אנטישמיות?

"ישנם השקרים הישנים שהיהודים הכולשביקים קידמו בכרכה את השלטון הסובייטי והיו חלק מדיכוי העם הליטאי. אבל השקר הזה מנופץ בבתי הספר ולא חדר למעמקי החברה. צעירים עובדים על פרויקטים יהודיים למרות שאינם יהודים".

ומה לעומת זה?

"יש ליטאים שמתעקשים שעל חזית ספריית וורובלסקי של האקדמיה הליטאית למדעים שבה היו כתבים של יווא, תתנוסס כתובת לזכר יונאס נורייקה (משת"פ של הנאצים שגירש יהודים אל מותם - מ"ח). ומולו קיים אנטנס אולפס.

"בריוק. לכן אני אומר שאולי יידרש עוד דור כדי לתקן את הזוועות ההיסטוריות".

שאבל 6. מכתבים, כתבי יד, מאת דמויות יהודיות מפורסמות", כתב שמרקה ביומנו, "הדיירים הפולנים של הבניין מזעיקים את המשטרה, כי לדעתם אנחנו מחפשים זהב. אינם מבינים לשם מה אנחנו זקוקים לפיסות נייר מלוכלכות שתחובות בין נוצות של כריות ושמיכות. איש מהם אינו יודע שמצאנו מכתבים מאת י"ל פרץ, שלום עליכם, ביאליק ואברהם מאפו, את היומן שכתב בכתב ידו תיאודור הרצל וכתב יד של מנדלי מוכר ספרים".

כשתתימקלע על שכמם, במעדרים ובידיים חשופות, חפרו הבריגדירים את עברם. בין יצירות האומנות שנקברו גילה סוצקבר פסלון של המלך דוד מהמאה ה-19, פרי יצירתו של מרק אנטוקולסקי. לידו בצבצה זרוע. הוא המשיך לחפור, בטוח שהיא שייכת לפסל אך נכח לאימתו שזאת זרועו של יהודי שנהרג בבונקר. לאחר שהתאושש מצא המשורר את הקשר הפואטי: הקורבן של היטלר קבור מתחת לאדמה, המלך דוד מעליה. כשחרב בידו הוא שוחר אלי נקם.

את נקמתו

שמר סוצקבר למשפטי נירנברג. כדי לכבד את זכר הנרצחים העיד בעמידה. פעמיים הביאו לו כיסא. הוא בעט בו בזעם והמשיך לדבר אל העורף. אפילו זמם להשיג רובה ולירות בגרינג שישב מולו. אהרנבורג מנע ממנו. "סטלין יפרש זאת כהתרסה נגדו", הזהיר אותו. סוצקבר, שעלה לארץ, פרסם יותר מ-30 קובצי שירה ביידיש, זכה בפרס ישראל ופעמיים היה מועמד לנوبל. בן 97 היה במותו, השורד האחרון מ"בריגדת הנייר", שלא רצה להאריך ימים לאחר חבריו.

"אני רוצה למות איתם", הכניסה נכדתו לפיו בהצגתה. רחלה קרינסקי התיישבה בניו ג'רזי עם בעלה אביהם מלצין ועם בתה, ששבה להיות שרה. חוות העופות שניהלה ריפאה את מכאוביה והלבינה את סיטי לילותיה. היא הקפידה על קשר חם עם ויקה רודזייביץ', המטפלת הנאמנה, ואף הביאה אותה לחופשה בארצות הברית. שרה התארחת אצלה בפולין וגילתה "מקדש", אגף מיוחד עם תמונות ילדותה. למרות חיי משפחתה הטובים, לבה של רחלה הוסיף לפעום אל שמרקה. כשביקר בארצות הברית נטשה את בעלה לכמה ימים כדי לבלות עם אהובה מאז.

בשל עברו הקומוניסטי לא קיבל שמרקה קצ'רגינסקי אשרה לשהיית קבע בארצות הברית. עם אשתו ובתו בת ה-3 השתקע בבואנוס איירס וניהל את מועדון התרבות היהודי. משם טווה את קורי אהבתו לאברהם סוצקבר ולאשתו פרידה. "פריידלה הייתה מלכת הטוב לב", כתב פעם, "הזכירה לי את נחמקה מזבראז' של י"ל פרץ שלא רצתה ללכת לגן עדן כי אין שם למי לעזור". באפריל 1954 יצא למנדוסה אשר בהרי האנדים לחגוג עם הקהילה את ליל הסדר. למחרת, בדרכו הביתה, התרסק מטוסו על אחת מפסגות האנדים ועלה בלהבות. איש לא ניצל. מותו של שמרקה קצ'רגינסקי פירק את רחלה והיא נזקקה לליוי פסיכולוגי ממושך. "אני מנשק את שרידיך ומטהר את גופך בדמעתי", ספר לו סוצקבר.

כשנה לאחר המלחמה

אשר משרד החוץ בושינגטון להעביר לארצות הברית את שרידי האוסף של יווא שנשרדו לגרמניה. 20 אלף הספרים יצאו מאופנבך לנמל ברמן ושוכנו במרכז החדש של יווא בניו יורק.

"הוא האמין כמה שעשה, אך הזמנים היו קשים. סוכני הקג'ב, 'המלאכים השומרים' כינה אותם, ביקרו אצלו תכופות וירדו לחייו".

מה הם עשו לו?

"בעיקר ציוו עליו לפטר את ההוא בגלל גישה אנטי-סובייטית ולקבל את זה שמצא חן בעיני המפלגה".

אתה מזהה בתוך עצמך את עקבותיו?

"אני אוהב ספרים כמוהו. באמצעותם הרחיב את עולמי. אני בתחום הסייבר של תעשיית התרופות. אני ליטאי שבסיסו בלונדון ועכשיו עובד ב"פן".

אתה מקיף את העולם.

"הודות לו אני נע בחופשיות בעולם, ממנו ירשתי את הפתיחות למקומות שאני חי בהם".

ניו יורק, נובמבר 1988, דמדומי ברית

המועצות. דינה אברמוביץ', אישה קטנה כבת 80, פורצת בסערה לחדר של מנהל יווא. בגטו וילנה הייתה סגניתו של הרמן קרוק הספרן. אחר כך ברחת ליערות והצטרפה לפרטיזנים. עתה יש בפייה בשורה שגדולה ממידות לבה. הרגע קראה ב"סובייטיש הימלנד" (מגזין המפלגה הקומוניסטית ביידיש - מ"ח) סיפור על גורל הספריות היהודיות בוילנה. נאמר בו שכ-21 אלף ספרים בעברית וביידיש שקיומם לא נודע עד כה, חונים ב"היכל הספר" של אולפס. הלסת של אברמוביץ' גירדה את הרצפה. הנה האישור המטלטל ששארית הפליטה שהצילה "בריגדת הנייר" חיה וקיימת. אוצר הרוח שרד לא רק את הרצחנות הנאצית, אלא גם את הדיכוי הכולשביקי. אב-רמוביץ' יורה בלהט את דיווחה לנוכחים, אך בראשה מחשבה צלולה אחת: 45 שנה אחרי שהטמינם בוילנה המעונה, נבטו "ורעי החיטה" של אברהם סוצקבר. ♦

גם בוילנה דפדפה ההיסטוריה לעמוד הבא. השלטון הסובייטי, שניסה להעלים כל זרות לאומית נפרדת, התנכל לקרעי התרבות היהודית ששרדו את הנאצים. "בריגדת הנייר" זעקה לירוש.

אנטנס אולפס היה איש תכול עיניים שאהב יהודים. הם היו שותפיו במועצת התרבות בסיאוליא, עיר הולדתו, הם לחמו לצדו בחטיבת הרובאים ה-16 של הפרטיזנים הרוסים ושלושה מהם היו ביוגרפים ב"היכל הספר" שבראשו עמד. "חוץ מזה אהב ספרים, כתבי יד ובעצם כל דבר מודפס", אמר לי בנו דאניוס, בשיחה מטוקיו. אולפס ידע שאהבתו לספרות יהודית עלולה להביא עליו האשמת סיוע בריגול לישות עוינת, אך הדחף היה חזק ממנו.

אתה מצליח להבין מה היה המניע של אביך?

"הוא לא חשב על הנסיבות, פשוט ידע שזה הדבר הנכון לעשות. בדרכו היה אידיאליסט".

כשמרקה וסוצקבר ב-1942-1943, גם אולפס בשנים 1952-1953 היה זקוק למחבוא. את הספרים האסורים הטמין בירכתי ערימות ספרים אחרים בכנסייה מהמאה ה-18. ממרום התקרה נאלצו הקדושים להביט אל כתבי ר' מנחם מנדל מקוצק ואל יומנה של ניצולת השואה בבה אפשטיין (סיפורה פורסם כאן ב-30.10.2020). "כשביקרתי את אבא", סיפר לי דאניוס, "ראיתי מאות ערימות בגובה 16-17 מטר".

לאחר מות סטלין, אזיקי השלטון התרופפו מעט. אולפס פיס שכן יהודים למלאכת הקטלוג ושיולם להם בספרים. למרות השינוי באווירה, עדיין בעבעה האנטישמיות השלטונית. כך למשל אישר הוועד המרכזי של המפלגה לפרסם כל מה שראה אור עד 1863, חוץ ממה שהורפס בעברית וביידיש. אבל אולפס האמין סירב להתרגש. הוא הקים בחשאי מחלקת יודאיקה, המשיך למיין, להחביא ולהציל. איך אביך לא פחד?